

ФОРУМ

«Незручний клас» у модернізаційних проєктах

- ❓ *Українців, як і словаків, данців чи литовців, нерідко називали «селянською нацією». Чи містить таке окреслення евристичний потенціал? Яким Ви бачите зв'язок між національним і селянським? Чи доречно описувати націоналізм як суто модерністичний (міський) феномен?*
- ❓ *Відомо, що кожен історичний термін більшою чи меншою мірою умовний. Теодор Шанін писав про селянство як «незручний клас», який не піддається однозначному визначенню. Але все-таки чи існує набір певних обов'язкових ознак, що дозволяє виокремити «селянство» як соціальну категорію? І чи вважаєте Ви селянську історію специфічною, такою, що вимагає певних особливих методик і підходів? Якщо так, то які методика видаються Вам найперспективнішими?*
- ❓ *Достатньо впливова теорія модернізації твердить про поступову загибель чи трансформацію традиційного селянського світу під впливом модерної економіки, сучасної політики та масової культури. Як у цьому контексті Ви оцінюєте селянський компонент історії ХХ століття і твердження про «десеянізацію» як складник модернізації?*

Андреа ГРАЦІОЗІ,

професор факультету політичних наук Неаполітанського університету ім. Федеріко ІІ, автор книжок *The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and peasants, 1918–1934* («Велика советська селянська війна. Більшовики і селяни, 1918–1934», 1996; рос. видання 2001), *Guerra e rivoluzione in Europa, 1905–1956* («Війна і революція в Європі, 1905–1956», 2001; укр. і рос. видання 2005), двотомової історії Советського Союзу *Storia dell'Unione sovietica* (2007–2008), упорядник збірки документів *Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33* («Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 років», 1991; укр. видання 2007). (andrea.graziosi@unina.it)

Питання взаємозв'язку між селянами й націоналізмом дуже складне. Проте, на мою думку, вислів «селянська нація» має потужний евристичний потенціал, і я не вважаю, що націоналізм завжди був «суто модерністичним (міським) феноменом». Безперечно, «міський» націоналізм теж існує, і з часом його роль та вага зростали. Однак не варто забувати, що лише в модерну добу, умовно кажучи, з часів Реформації та Контрреформації, з'явилися різновиди націоналізму, підставовими для яких були держава, дворянство, селяни і містяни (та не лише «капіталісти», найчастіше — інтелігенція і представники дрібної буржуазії). Тому помилкою буде вважати, що націоналізм засновується лише на міській чи сільській платформі. Націоналізм завжди мав багато підґрунть, і ми маємо вивчити й зрозуміти його різновиди, багатолікі, часто взаємопов'язані та гібридні, а також їхній розвиток.

Звісно, застосовуючи в належних випадках категорію «селянська нація», ми маємо передовсім підходити до неї критично, тобто тримати в пам'яті урок Райнґарта Козелека, Вернера Конце і Карла Брунера: важливо бути обізнаними з історією концепції, яку застосовуємо (про це йдеться у їхній *Geschichtliche Grundbegriffe*). У нашому випадку не можна забувати, що ця категорія — делікатніший, менш різкий варіант гегелівських «неісторичних» (тобто «бездержавних») народів. Цей концепт образливий, бо в ньому звучать поблажливі нотки, проте, за умови належного розуміння, вельми продуктивний.

Маємо пам'ятати також, що історію і дійсність не можна пояснювати й розуміти в дихотоміях ідеологія vs непередбачуваність, капіталізм vs соціалізм, селянські чи то пак неісторичні нації vs державні (історичні), адже цих дихотомій недостатньо, а часто-густо їх просто не існує як таких. Перед нами радше драбини з багатьма сходинками чи віяла з багатьма пір'їнами, в яких поступ відбувається від першої (назагал рідкісної, а то й взагалі відсутньої) чистої форми до останньої, так само чистої й радше відсутньої. Таким чином, існує дуже мало суто «історичних» і суто «селянських» націй, але вельми багато проміжних поєднань з різним ступенем «чистоти».

Відтак важко заперечити, що на початку XIX століття і навіть на початку XX століття в Європі (не кажучи вже про так званий третій світ) були «народи» (*народ* — це одне поняття, яке конче потребує критичної історії), тобто групи людей, що вирізняються за етнолінгвістичними і/або релігійними ознаками, які до того часу мали менше «історії», ніж інші, що було зумовлено історичними випадковостями і не мало «сутньої» причини.

Такий «брак історії» відбився у менш розвиненій суспільній структурі, де селяни — які часто були підвладні еліті, що мала інші ознаки — становили переважну більшість, понад 85–90% населення (проте слід завжди пам'ятати, що частка селян складала 70 і більше відсотків у населенні й «історичних націй», таких як росіяни, угорці чи італійці, і що

лише у Великій Британії мешканці міст становили більшість, порівняно недавно сформовану).

У цих селянських, бездержавних народів націоналізм не мав іншого виходу, крім як розвиватися інакшим шляхом, ніж, скажімо, в Німеччині, Італії чи Угорщині, де еліта була міцніша і диференційованіша (але також величезну вагу мало селянське питання). Один-єдиний приклад: різновид спонтанного націонал-соціалізму, що мав геть маргінальні зв'язки з відомішим, але історично менш поширеним німецьким націонал-соціалізмом, розвивався доволі типово. Як відзначав Моше Рафес, очільник українського Бунду, в Україні, де «пан (поміщик) був росіянином чи поляком, а банкірами, підприємцями й купцями дуже часто були євреї» (тут треба зазначити, що переважна більшість єврейського населення була насправді дуже бідна), слова «геть панів» можна було легко потрактувати як «геть ляхів, геть москалів і геть жидів». Інакше кажучи, як це сталося на Балканах, колись окупованих Оттоманською імперією, на Істрії під пануванням Італії та в Галичині, що була під пануванням Польщі, і станеться згодом у європейських колоніальних імперіях, національне й соціальне визволення начебто збігалися (і насправді, принаймні частково, так і було), і цей збіг комуністи успішно використали на свою користь.

Це нагадує нам про критичну важливість селянського націоналізму і національно-визвольних рухів у країнах третього світу, особливо під час десятиліть деколонізації. Ці рухи зазвичай очолювала еліта, в якій помітну роль відігравали малі новоутворені міські й «модерні» групи, часто комуністичного чи соціалістичного спрямування. Проте так звана сільська інтелігенція також належала до тих груп, і ніхто не зможе заперечити важливу роль села у їхньому розвитку та успіху (згадати хоча б Китай) і роль селян, яку вони відіграли в уяві та ідеології їхніх лідерів.

Певна річ, таке опертя на селян часто оберталось жахом. Достатньо згадати розчарування української національної еліти після досвіду 1918–1920 років з партизанськими загонами, що їх було вкрай важко контролювати і які легко могли перекинутися на бік супротивника чи навіть зникнути. І тоді як у Симона Петлюри та в майбутніх українських «державників» було чимало причин нарікати, за кілька десятиліть до того італійських патріотів, як-от Карла Пізакане (які сподівалися, що за допомогою селян піднімуть національну революцію), уже спіткала трагічна доля.

У цьому контексті варто згадати, що Сталін і комуністи також вважали націоналізм переважно селянським явищем. 1925 року, критикуючи югославського комуністичного ватажка, Сталін писав:

національне питання якраз по суті справи селянське. Не аграрне, а селянське, бо ж це дві різні речі. Цілковито правильно, що національне питання не можна ототожнювати з селянським, бо, крім питань селянських, національне питання включає в себе ще й питання національної культури,

національної державності тощо. Та не підлягає сумніву також і те, що основу національного питання, його внутрішню сутність все-таки становить питання селянське. Саме цим і пояснюється, що селянство становить основне військо національного руху, що без селянської армії не буває і не може бути могутнього національного руху. Саме це й мають на увазі, коли кажуть, що національне питання є по суті справи питання селянське. [Без належного розуміння цього, додає Сталін, буде] нерозуміння глибоко народного, глибоко революційного характеру національного руху¹.

Втім, велике антибільшовицьке селянське й національне повстання в Україні 1919 року показало Сталіну всю небезпеку загравання з селянськими національними рухами, продемонструвало, що селянське й національне питання взаємопов'язані й амбівалентні явища, що їх революціонери мали використовувати, але за потреби також нещадно викорінювати. (До речі, я вважаю, що без чіткого розуміння того, яким чином це поєднання суспільного (тобто селянського) і національного чинників вплинуло на рішення Сталіна, годі досягнути його пізнішу політику в критичні поворотні моменти — наприклад, його рішення 1932 року використати голод, перетворивши його на Голодомор, не для знищення, але для знесення української нації.)

Загальновідомо, що теорію, яка сприяла перемозі більшовиків у російській революції (що, як стверджували Сталін і Ленін, здійснилася шляхом успішної маніпуляції селянським і національним питаннями), вони обидва почали підтримувати 1913 року — саме тоді було надруковано працю Сталіна (натхнену ідеями Леніна) «Марксизм і національне питання», згодом, із суттєвими виправленнями й доповненнями, перейменовану в «Марксизм і національно-колоніальне питання». Оскільки в цьому збірнику Сталін визначив це питання переважно в етнолінгвістичних термінах, то в англосаксонських країнах (чия культура, якій я надаю перевагу, доволі далека від нашого континентального досвіду) його назву нині переклали б, напевно, як «Марксизм та етнічне питання» (*Marxism and the Ethnic Question*). Втім, вдатися до визначення англійською — це ризик породити серйозне непорозуміння, адже саме це означало в ті часи слово «національний» по всій континентальній Європі, а не лише в її центральних і східних частинах, як це доводить найуніверсальніше поширення в другій половині XIX століття громадянських законів, що базувалися на *ius sanguinis*².

Своєрідність ідей Сталіна коренилася в поєднанні марксизму, еволюціонізму, гердеризму та нових соціально-демократичних напрямів мис-

1 Сталін І. В. Сочинения. Т. 7. С. 69–76. Уперше ця стаття про національне питання в Югославії вийшла друком у квітні 1925 року в журналі «Большевик».

2 Право крові (лат.). Соціально політика, за якою національність чи громадянство визначаються не місцем народження, а наявністю предків, що були підданими чи громадянами даної держави (Прим. пер.).

лення, що дозволяло йому висунути визначення націоналізму, яке досі вирізняється своєю чіткістю й інтелектуальною потенцією. У книжці Сталін також розглядав ідею панівних і пригноблених націй та обстоював думку, що останні не були приречені на поглинення першими, як це стверджували 1848 року Маркс і Енгельс (котрий згодом змінив свою думку). Отже, Сталін повторив ідеї своїх опонентів 1913 року, Карла Ренера та Отто Бауера, які (на підставі досвіду Австро-Угорщини після 1848 року і виразно національних ознак російської революції року 1905) зробили висновок, що «неісторичні», пригноблені народи також мали сильну і стабільну національну ідентичність, яку втілювало селянство, чий націєтворчий потенціал вивільнила модернізація. Урбанізовані селяни аж ніяк не втрачали своєї національної культури — вони її зміцнювали. Таким чином, існування чималого сільського населення, що компактно розташувалося на певних теренах, було підґрунтям нації, межі якої (за визначенням Сталіна) збігалися з кордонами території, яку ці селяни населяли, включаючи «чужі» міста, що на ній розташовувалися.

Безперечно, ідею Сталіна, що «національне питання по суті справи селянське», згодом спростували сама радянська історія та крах заснованої ним держави. Це доводить, що ліквідація проблеми селянства не розв'язує автоматично національного питання і служить вагомим нагадуванням про важливість міського, державного націоналізму. Іншими словами, якби Сталін дожив до того часу, то побачив би, що своїми діями (шляхом урбанізації та індустріалізації) він насправді заклав новий, міцніший фундамент для реалізації національних прагнень.

Однак не слід забувати й про те, що візія «народу», а отже й нації, заснована на селянстві, тривалий час лежала в основі європейського континентального розуміння обох термінів, тож теоретично відповідь на питання, підняте «Україною Модерною», мала би бути однозначною і не допускати суперечок. Достатньо прочитати працю Жуля Мішле «Le Peuple», опубліковану 1846 року, за два роки до доленосного 1848-го, щоб збагнути важливість становища, яке посідав у ті часи міг про селянина-вояка, нове втілення римських легіонерів, і гаданий кістяк революційної *Grande armée*, у цьому потужному, але потенційно небезпечному концепті, такому значущому для політичної культури XIX і XX століть як для лівого, так і для правого крила. Якщо почитати Джузеппе Мадзіні, побачимо схожу, хоч і не ідентичну, точку зору.

Згадане у другому питанні прізвище «Шанін» відсилає нас до 1960-х років, розквіту селянознавчих студій, якими він займався і які є значущими для розуміння селянського питання. Майкл Конфіно, Віктор Данілов, Базиль Керблей, Моше Левін (з яким Шанін спільно винаймав помешкання в Парижі), Девід Торнер — ось лише декілька великих імен, що їх варто пам'ятати. Певна річ, цей розквіт був пов'язаний не лише з деколонізацією та потужними селянськими рухами, що її супроводжували, але й з поновним зацікавленням в економічному розвитку («модернізації»)

селянських суспільств, яке знову привернуло увагу вчених до селянства. Утім, «віднайдення» радянської історії після ХХ з'їзду в працях Чаянова (що їх переклад англійською редагували Керблей і Торнер), пізнього Бухаріна, соціалістів-революціонерів (які в 1920-х роках називали Бухаріна та його послідовників «комнародниками») і «російське» селянство теж відігравали суттєву роль. У багатьох випадках то була реакція марксистів на Марксове ганебне визначення, що селянство — це мішок з картоплею. А також реакція на політику Сталіна 1920-х років, на поняття «куркуль», на жахи й катастрофи, що були наслідком непереконливого «класового» аналізу радянського *доколгоспного села*.

У цих працях селянство (цілком справедливо) представляли і досліджували не як клас, а як «світ у собі». Відтак я дам позитивну відповідь і на друге питання, запропоноване редакцією: мене б дуже втішила нова хвиля історичних студій селянства. Крім того, я вважаю, що нам є чого повчитися в дослідників, яких я назвав вище. Принаймні в декого з них (але не в Конфіно) подибуємо доволі прозорі натяки на політичну й культурну зневагу до сіл, які вони вважали реальністю «нижчого порядку», що потребувала «модернізації», хоч, безперечно, не сталінськими методами.

На кілька років раніше інший великий історик, який був безпосередньо знайомий з суспільством та історією Галичини, сер Льюїс Нем'єр, дав програмам і діям селян геть інакшу політичну оцінку. Він зробив це у низці прекрасних есеїв, котрі, на мою думку, містять гострі й інтелектуально плідні ремарки щодо ролі, яку відіграли 1848 року розмаїті форми націоналізму й «селянських націй» (концепт, у який Нем'єр вдихнув нове життя) в історії континентальної Європи. На жаль, тут я не маю можливості їх обговорити, проте хотів би принаймні згадати разючі й на перший погляд парадоксальні спостереження, що їх Нем'єр виніс із селянських рухів та успіху їхніх програм, якщо порівнювати їх з програмами нижчих прошарків міського суспільства. Згідно з Нем'єром, політичні (не профспілкові) програми останніх були насправді значно хаотичніші й менш послідовні, ніж у перших:

Рухи аграріїв набагато виразніші за формою й метою, а тому зазвичай досягають успіху за умови їхнього поширення й рішучої налаштованості учасників. Село — це живий організм, і його спільна свідомість переважає над обов'язками перед державою. Вимоги селян позбавити їх поборів чи дати їм землю шляхти та Церкви можуть задовольнити чи впровадити в життя за одну ніч (*саме цей момент Нем'єр протиставляв розчаруванням соціалізму*. — А. Г.). Слабкість селянських рухів у тому, що вони вибухають спорадично, і тому їх легко придушити³.

3 Namier L. 1848: Seedplot of History // Vanished Supremacies. Essays on European History, 1812–1918. New York, 1963. P. 34–45.

Проте, додав він, якщо вони досить масштабні, то «стають нездоланними, і тоді до них пристають зі своїми власними програмами міські угруповання» (тут ідеться вочевидь про 1789 і 1917 роки. — А. Г.).

На мою думку, будь-яке дослідження великих революцій ХХ століття, а також історія порівняно мирного здобуття селянами землі по всій Європі: працею, орендою, купівлею й земельними реформами, — підтверджують здогад Нем'єра так само, як і згаданий уже зв'язок між селянськими рухами і розбудовою нації та держави. Інакше кажучи, селян слід вивчати, а їхню історію — писати, і не лише з соціоекономічного чи антропологічного поглядів. У селянських рухів є не лише культурна, релігійна, економічна, але й політична історія. Тому для того, щоб їх зрозуміти (як і у випадку інших історій), потрібен різнобічний підхід, з урахуванням тієї великої різниці, що до ХХ століття селяни вкрай рідко говорили власним голосом, навіть попри те, що наявність петицій, які вони писали 1789 року, промов представників селянства 1848 року і листів польських емігрантів до США дає нам багатий матеріал для досліджень.

До прочитання Нем'єра я стикався з цими питаннями, вивчаючи «Велику радянську селянську війну», як я її називав, та її зв'язок з проєктами розбудови держави: безперечно, радянськими, але серед них було й чимало українських. Тоді я зрозумів: сільська місцевість була суттєвим чинником у розвитку націоналізму в усій Центральній та Східній Європі (та за її межами), проте самі селяни завжди виявлялися хиткою і ненадійною опорою для націоналістів (принаймні доки не виникли рухи, здатні об'єднати суспільні й національні питання, а відтак перетягти селянство на свій бік у «національно-визвольній боротьбі»). Так було тому, що селяни мали спільну, сказати б — «до-національну», культуру і тому були свого роду несвідомими членами квазі-«антропологічного» інтернаціоналу «темних» людей, якщо застосовувати до них зневажливий вираз, прийнятий серед міщан.

Цей «сільський інтернаціонал», як я з'ясував, мав доволі добре пророблену платформу, що виражала фундаментальні потреби селянського «світу» і таким чином готувала селян до переходу на інший бік — до тієї сили, яка виявить готовність допомогти їм втілити їхню програму. Як я тоді написав,

...прийнято вважати, що селянські повстання 1918–1919 років відбувалися не за якоюсь уніфікованою програмою і що сільські рухи загалом неспроможні були розробляти програми. Але розмаїття сильних регіональних і національних варіацій, а також різних ідеологічних забарвлень, що коренями йдуть у відмінні погляди селянських ватажків на світ, не скасовує того, що села в ті часи висували низку вимог, які характеризувалися гідною подиву однотайністю.

Головні пункти цієї спільної «програми» були такі:

1. *Чорний переділ.*

2. Кінець реквізуванню і державній монополії на зерно та решту продуктів харчування, повернення до вільного ринку. Хоч як незвично це виглядає, в ті дні селянські повстання відбувалися під гаслом вільної торгівлі. Однак у цілому це обмежувалося *місцевим* ринком. Селяни всіляко опиралися «стороннім спекуляціям» і «спекулянтам», проводячи межу між ринком і капіталізмом, про яку писав Фернан Бродель у «Матеріальній цивілізації, економіці й капіталізмі».

3. Усунення совгоспів і комун, нав'язуваних згори. [...] Ця вимога означала «ні» націоналізації й «так» соціалізації землі, оскільки націоналізацію часто сприймали як поновне введення кріпацтва, а словом «соціалізація» загалом позначали чорний переділ.

4. Вільні ради, тобто самоврядування. Парадоксально, але факт: однією з визначальних рис програми цього інтернаціоналу дій і переконань було саме обстоювання локальних інтересів. А проте селянські рухи не ставили під сумнів потреби в державі, яка б гарантувала мир, закон, порядок і їхнє право на землю.

5. Повага до релігії й місцевих звичаїв та традицій.

Так омріяна селянами держава отримала (практично за замовчуванням) забарвлення, мову й релігію панівної місцевої національної групи. Наприклад, у звіті ВЧК за грудень 1920 року читаємо, що «український куркуль хоче бути хазяїном села і не бажає покладатися на пролетарське (*а передовсім — на російське, польське і єврейське.* — А. Г.) місто». Він плекає «мрію про незалежну народну українську Республіку» і, аж ніяк не прагнучи до безвладдя, хоче «своєї, української доморощеної влади», тобто держави, у якій би розмовляли його мовою. Зайвим буде нагадувати, що на багатомовних теренах ця легітимна мрія могла обернутися справжнім кошмаром.

І останнє зауваження. Селянство — це тема, яка не лише варта історичних досліджень, але й нагально важлива для них. Річ не тільки в тому, що ще кілька десятків років селяни й селянки становили переважну більшість населення навіть у розвинених країнах, і не в ролі, яку вони відігравали в революціях, партизанських війнах і деколонізації. Села також були джерелом демографічних та економічних бумів (від радянського в часи НЕПу до китайського, підігрітого реформами Ден Сяопіна) і неодноразово виявлялися найважливішим резервом людської енергії, духу підприємництва і продуктивності. Без них сучасна історія була би просто неможлива.

Моя відповідь на третє питання буде короткою і далеко не оптимістичною. Десеянізація, поза всіляким сумнівом, — один з найважливіших компонентів модернізації. Загалом цей процес справді започаткували самі селяни, досить часто — вже після того, як здобули бажану землю, яка в результаті виявилася непотрібним міражем. Зне-

нацька стало зрозуміло, що поїхати до міста й найнятися до фабриканта чи самим бути малими підприємцями краще, ніж вставати доїти корову о четвертій ранку. Відтак селяни стали повсюдно з власної волі кидати свої села. На цьому тлі особливо чітко видно жорстоку дурість сталінської політики і багатьох інших насильницьких державних «модернізацій» згори, адже ця політика призвела до максимального усунення автономної участі селян — *на їхніх власних умовах* — у процесі модернізації (тобто до їхнього зникнення), участі, яка (я вже зазначав вище) часто була найважливішим рушієм економічного розвитку і покращення умов життя людей.

І насамкінець дозволю собі зазначити: маю підозру, що суспільства, які прийшли до модерності різними шляхами, хоч вони й краще припасовані для життя людини, у довшій перспективі можуть виявитися менш життєздатними, ніж селянські.

Юрій ПРИСЯЖНЮК,

доктор історичних наук, професор катедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, автор книжки «Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX—початку XX ст.» (2007). (yu-prisyazhnyuk@mail.ru)

З наукового погляду категорія «селянська нація» видається не зовсім коректною. Взяті осібно поняття «селянство» і «нація» є самодостатніми, тобто усталеними й апробованими дефініціями. Проте ця назва цілком спроможна «наповнюватися» науковими смислами. Найбільше, можливо, коли предметом дослідження визначають зв'язки між верствою селян, її окремими представниками чи гуртами та національним середовищем як таким — ідеями, більш-менш довершеними ідеологічними проєктами, поглядами та діяльністю національних лідерів. Окрім того, перспективу бачимо в оптимізації інтерпретацій самих, на сьогодні «надто збірних» термінів, маргінальні аспекти яких насправді можуть вдихнути свіже повітря в реконструкцію/конструкцію актуальної проблематики.

На українському історичному досвіді служителі Клію так і не інтерпретували проблему «перетікання» селянства в націю, хоча й досить комфортно, принаймні на деякий час, розмістили її у відповідній сциєнтичній площині. Що робити з нею далі — не дуже зрозуміло. Отак, у своїй відомій книзі «Українці: несподівана нація» Ендрю Вілсон виокремив спеціальний підрозділ «Селяни стають українцями: український модернізм», але про тих, хто власне мав переінакшуватися з селян в українців, нічого не сказав. Хіба що згадав про це у візії інтелектуала-модерніста Миколи Зерова, де селян репрезентовано начебто притаманним їм образом «світлого раю, вільних громад без мужиків і панів».

Важливо було б побачити дію зворотного зв'язку, умовно окресленого поняттям «націоналізоване селянство». Тоді постали б проблеми іншого порядку:

1) ким селяни, зокрема українські, були націоналізовані, якою «нацією», адже вона була, судячи з усього, не одна (звідси і поява та природа мало з'ясованих локальних феноменів «радянські українці», «колгоспники», «хохли-зрадники», «помаранчево-майданна нація» стала б зрозумілішою)?

2) до яких меж селян вдалося націоналізувати (приміром, до початку ХХ століття, до 1917 року, до 1939–1941 років, до 1991 чи до 2004 років)?

3) які варіативні межі еволюції селянства між «зникненням» і «націоналізацією» (модернізацією)?

4) феномен селянської культури, і не лише в контексті історичного підґрунтя націєтворення, а й як унікальна форма самозбереження в умовах відсутності історично авторитетніших (ніж були насправді) чинників, здатних комплексно модернізувати притаманні хліборобам цінності й уявлення, манери, звички, способи поводження;

5) відносини *селянин — влада*; чому, приміром, селяни так і не зрозуміли своєї/чужої влади, яка не змогла дати позитивну відповідь на два протилежних бажання: отримати землю (до 1917 року) і залишити її у спільному користуванні (після 1991 року)?

6) «селянські сини» біля державного керма й на чолі регіонального управління та ін.

Якось на пленарному засіданні VII Міжнародного симпозіуму з проблем аграрної історії (Черкаси, 2008) Василь Марочко висловив думку, що НЕП виявився для селян «епохальнішим» за сталипінську реформу. Дослухавшись до неї, пропонуємо змінити акценти у більш загальному контексті, поставивши селянство в роль суб'єкта, що «творить епохи». Адже відомо, що НЕП була прийнята під тиском «дрібнобуржуазної стихії». Вважаємо, що таких політичних кроків «на угоду» селянам протягом останніх століть було зроблено чимало, проте ці аспекти також залишаються нез'ясованими.

Теорія модернізації далеко ще не вичерпала свого епістемологічного потенціалу, хоча вести мову винятково в річищі поступової загибелі чи трансформації традиційного селянського світу під впливом модерної економіки, сучасної політики та масової культури було б ознакою невинувато спрощеного розуміння самого вчення (радше це вияв локально імплементованої теорії прогресу). Іншими словами, проблему історичного виживання селянства невинувато зводити до дилеми: «уб'є» ринок і капіталізм дрібних землевласників чи ні. Результати проведених досліджень переконують у тому, що тут важлива не так діяльність, як синхронія пізнавального процесу, а відтак і відповідні перспективи її творчого використання. Адже, кажучи узагальнено, в українському досвіді модерн не стільки руйнував традицію, скільки

сам пристосовувався під неї; там же, де він виявляв «незалежність», виникала своєрідна «прірва культур», яка, з одного боку, перманентно привносила напругу у стосунки села з містом, з другого давала можливість українським селянам зберігати свою ідентичність, продовжувати собі віку як інакшій, хоча й суттєво маргіналізованій культурі.

Культуру селянства не варто сприймати виключно як атрибут класу, що відцвів безповоротно. Бо й справді, гармонійний устрій (культурна цілісність) хліборобів був глибоко детермінованим, тобто генерував як явище економічно, соціально, психологічно, морально узгоджене. Причому як на індивідуальному рівні, так і на соцієтальному (притаманному спільноті). Зберігаючи достатню стійкість, він не тільки «добре захищався» від впливу відносно швидко змінюваного урбанізованого (інтелектуалізованого, ідеологізованого, політизованого) оточення, а й ішов із ним на певний компроміс, як це відбувалося в умовах паралельного формування дещо інакшої культури радянського села з її раніше невідомою селянам інфраструктурою. Еволюційні процеси селянства коригувалися й «підсилювалися» тими, що перебували «поза їхніми межами». Приміром, окремі науковці «виховувалися» на засадах селянської культури, а відтак збільшували термін існування її історії в інтелектуальному середовищі. На цьому ґрунті не обходилося без серйозних розбіжностей, які раз по раз спостерігаємо дотепер. Скажімо, теза про те, що українське селянство завжди залишатиметься до певних меж таємничим для дослідників, бо вони змушені повсякчас споглядати його історію очима людей іншої культури, і нині викликає в частини служителів Клію скептицизм, ба більше — обурення й підозру в намірах подавати сільських ґрунторобів «розумнішими» за міських інтелектуалів. У цілому історія прогресу, а в цьому контексті «деселянізація» як складник модернізації, вочевидь демонструють свою пізнавальну обмеженість. Натомість культурно-антропологічний підхід, підсилений новими «територіями історика», зберігає свою плідність.

На наш погляд, беручись за селянську історію, недоцільно надто абсолютизувати модерний європейський досвід, зокрема й історіографічний. Такою ж мірою — переоцінювати чи, навпаки, недооцінювати інші схожості та відповідні їм умовиводи. Аналогія завжди відносна («шкутьільгає»). Ба більше, містить унікальні можливості для маніпулювання, нав'язування чужих стереотипів, причому не лише в історії дидактичній, а й у науковій. Не бездоганною є і гомологія, хоча порівняння істотних, важливих, а не побічних, вторинних, удаваних властивостей набагато продуктивніше. А тому пояснення селянської минувшини треба шукати передусім в індивідуальному (мікроісторичному), що має першочергове значення для з'ясування її сутностей і самобутностей.

Для прикладу пригадаймо, що ключовою відмінністю створеної римлянами імперії, яка простояла довше за всіх, будь-коли посталих на землі, була її історична індивідуальність. Коли знайомишся з міркуваннями

протоієрея Александра Мєня про душу й вірування раннього римлянина, то мимоволі виникає порівняння з українцем. В епоху модерності його — українця-землероба — історично розмістили у «слов'янській», «православній», «радянсько-колгоспній» формах ідентичності, як свого часу римлянина в «античності», хоча в обох випадках під цими оболонками уважний погляд знайде «своєрідний характер і самобутню культуру». І хоча дух військового табору, підпорядкованість особи «любові до вітчизни», механічність молитов і релігійності взагалі надто різнять два історичних типи, є щось таке, що змушує по-іншому поглянути на проблему історичної довговічності етносу/нації. Латинський *civitas* являв собою оборонний союз орачів і пастухів (справжнім городянином римлянин став пізніше), і його характер формувався не тільки в походах і сутичках, а й у наполегливій селянській праці. Мало того, у жодній стародавній країні людина не була так прив'язана до сільського способу життя; йому надавали перевагу навіть найбагатші представники знаті. Ця укоріненість на землі багато століть живила життєву енергію римлянина як ніщо інше. Практичні питання життя й моралі зближують ці дві цивілізації. Для нас це передусім додаткове свідчення огульного спрощення проблеми історичного вмирання/виживання українського селянства, хоча не тільки.

Ще одне судження, що не залишає байдужим. На переконання Сергія Кримського, «це хибна думка, що Україна була країною сіл. Україна була державою міст, бо вистояти під навалою степу могли тільки укріплення. В Україні навіть фольклор не сільський...». Якщо йти за логікою міркувань філософа, то модерний період історії позначався не так власне модернізацією села, як насамперед остаточним позбавленням його цих самих укріплень. Селяни стали повністю беззахисними, тепер уже перед «навалою» шляхтичів (дворян), чиновників, а згодом, у ХХ столітті, партійної номенклатури та місцевих компартійних урядників. Які це мало наслідки і як кореспондується з тими ж національними ідеями — тема окремого дослідження.

Впливовість антропологічного підходу потрібно розуміти його порівняно більшою продуктивністю в дослідженні цілого спектра проблем. До перспективних варто віднести: *життєві стратегії, амбіції, кар'єру, сімейні та громадсько-політичні позиції* конкретних представників селянської верстви (до речі, сім'я, що була не просто окремою господарською і суспільною ланкою, а й визначальною для самого хлібороба сферою буття, потребує особливої уваги); *масову свідомість*, її вплив на життєдіяльність як індивіда, так і спільноти в цілому; *релігійність*, джерела її формування та форми виявлення; *селянське обійстя* (а не лише господарство); *взаємодію різних форм соціальної організації селян*; *життя колгоспників* (зокрема й проблем виживання, спротиву, адміністрування), яке виразно позначалося ознаками патріярхальності, хоча його за відомим політичним замовленням досі прийнято ймену-

вати «соціалістичним»; *образ українського селянина*, що склався у різних верств населення, можливо, представників елітних прошарків, спроби з'ясувати, наскільки адекватною була ця подоба, тобто наскільки сучасники інших національностей, станів, а також правлячої номенклатури розуміли духовний світ та реалії повсякденного життя селянина; *соціокультурний чинник аграрних експериментів* — знаних революцій і менш відомих реформ та контрреформ; *регіональну історію* селянства, яка, вочевидь, не повинна обмежуватися красномовними описовими екскурсами. І це лише загальні напрями предметних полів, що потребують тематичної деталізації.

Доречно вказати на все ще поширене стереотипно-застаріле ставлення до самого вибору дослідниками методології конкретних наукових пошуків. Потреба синтезу, надто щодо потенціалу міждисциплінарних зв'язків, тут сприйнята не багатьма, визнана не на належному рівні. Водночас спроби таких підходів нерідко завершуються примітивним сповзанням істориків у царини, де звично господарюють етнологи, релігієзнавці, політологи, лінгвісти. Тут бачимо велике поле для подальшої роботи.

Історик покликаний не так пояснювати (співзвучно, що ця дія означає трактування чогось із метою виправдання) та оцінювати (осуджувати) події, явища, тенденції, як розуміти й співпереживати їх. Тому «вживання» у стиль мислення та почування людей (селян), які відійшли у вічність, виступає не лише одним із основних завдань, а й частиною методологічного арсеналу, трактованого, зрозуміло, щоразу з певними варіаціями. У своїх розмислах передусім спираємося на культуру, яку в узагальненому вигляді розуміємо як «світобачення в людині», «людина у світобаченні», що відкриває перспективу ліпше збагнути міти, стереотипні уявлення, ідейні уподобання (надто утопічні), зрештою, сподіваємося, оте «нетипове» й «важкопояснюване». Основну перешкоду вбачаємо в неготовності історика визнавати присутність і відносність у обраній методології, по-перше, світоглядного вмісту її фундаторів, по-друге, ризику привнесення власних поглядів і переконань. Отже, заклик стверджувати масову свідомість про те, що Голодомор 1932–1933 років став актом геноциду українського народу, виглядає як важливе громадсько-патріотичне завдання істориків, проте як науковці вони можуть використовувати це твердження більш-менш адекватно хіба що в контексті аналізу Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 року.

Загалом же писати культурно інакшу (чи почасти інакшу) історію селянства, не визнаючи своєї суб'єктивної присутності в тексті, сучасному історичному некоректно. Враховуючи сказане, вважаємо селянську історію специфічною хіба що тією мірою, якою вона вимагає особливих методик і підходів, як і будь-яка інша. Перспективними пізнавальними операціями є критичний метод у його сучасному розумінні, історична герменевтика та семіотичний аналіз, методики «усної історії»,

яким, вочевидь, належить пріоритет на нинішньому етапі селянознавчих студій, а також мікроісторичний підхід і просопографічний аналіз. Доцільність досліджувати селянство в контексті загального поступу, тобто разом із рештою верств і національностей, актуалізує компаративний метод. Потрібна сукупність теорій і методів, бо тільки вона постулює різні погляди та дає вкрай важливу мозаїку штрихів до творення цілісної картини все ще «маловідомого класу». Збереження ж вірності «раз і назавжди» обраним, фактично прийнятим на віру засадам малоефективне. Часто-густо воно суперечить теоретичним положенням самих вчень, що підсилює визнаний брак (бідність) методологічних підходів. Проілюструємо його (її) таким випадком. Яюсь, у 2008 році, у приватній розмові з визнаним на теренах України дослідником міграційних процесів селянства я запропонував йому написати статтю, в якій проаналізувати напрацьовану й використовувану ним протягом десятиліть методологію. Не приховую, намагався наголосити на користі міждисциплінарних підходів, на потребі якщо вже й не відмовлятися від позитивістської та марксистської парадигм, то принаймні вдосконалювати їх рятівним префіксом «нео» і тим самим бодай яюсь оптимізувати теоретичні засади справді систематичних архівних і статистичних пошуків. У відповідь почув сакраментальне: «Ну що я там напишу — свого часу Маркс усе сказав».

Таку відповідь випадає зарахувати до «неприємних» ще й тому, що в масовій аграрній історіографії, у тематиці більшості дисертаційних і монографічних праць селянство продовжує бути «німим сегментом» соціально-економічних проблем. Щоправда, деякі історики з академічними званнями, наголошуючи раз по раз на трудомісткості селянської проблематики, на тому, що формаційний підхід вичерпав себе, і стурбовано заявляючи про відсутність кваліфікованої автури з цієї тематики, самі ж першими чинять перешкоди для її визнання. А буває, прилюдно схвалюють і голосують за теми, які десь у душі самі вважають фальшивими.

Не лише селянство є «незручним» для істориків, а й ціла низка категорій, частково запозичених в останні десятиліття здебільшого з інших гуманітарних наук. Серед них є такі, що їх предметно-концептуальні визначення відсутні навіть у словниках: «український фермер», «сімейний фермерський уклад», «геокультура», «соціальна пасивність», «політична інертність», «паремія», «фрустрація». Деякі ж — «традиція», «модерн», «феномен» і навіть «емансипація» — навпаки, сприймаються надто однобічно і стереотипно. Селянознавство як окремий напрям історичних досліджень, зокрема й використовуваний на сьогодні в його арсеналі категоріяльний апарат, потребують ґрунтовного критичного опрацювання, без сліпого спертя на авторитет попередників.

Такою ж мірою не варто списувати з рахунку термін «ментальність». Хоча б тому, що він якщо й не допомагає поясненню (дослідник потребує чіткого розуміння термінів, якими послуговується), то сприяє уявленню,

насамперед творенню цілісного, соціально й латентно узгодженого образу селянина. Уявлення ж у ремеслі науковця відіграють одну з найважливіших ролей. Пригадаймо класичний вислів Люсьєна Февра: «...Не так уже й важко описати те, що бачиш; куди важче побачити те, що потрібно описати». Але коли іноді чуєш від відомого «наукового авторитета» заклик наполегливіше братися за аналіз селянської історії, охоплювати ним усі її сторони і грані, закінчуючи... проблемами ментальності, то приходиш до висновку, що не лише ця «застаріла категорія», а й одна з найвпливовіших методологічних парадигм сучасної історіографії для багатьох публічних корифеїв історичної науки так і залишилися незбагненими. Воно б і нічого, якби ці люди не володіли майже монопольним правом атестувати своїх колег-початківців.

Аналіз, проведений автором у дисертаційному дослідженні (захищене 15 жовтня 2008 р. у спеціалізованій вченій раді Дніпропетровського національного університету), не тільки дав змогу вперше в українській історіографії висвітлити історію селянства конкретного історичного періоду в контексті своєрідного синтезу соціальної і ментальної історії, певним чином розширити методологічні горизонти наукових пошуків, а й спонукав до подальших сумнівів і роздумів та певної корекції раніших узагальнень. І все ж, попри те, що покоління селян XIX і початку XXI століття розділяє надто насичене мінливістю й потрясіннями XX століття, цілі пласти культури, насамперед (словами Оксани Забужко) «минуле, яке не минає, а продовжує жити, впливати на наше життя, причому без нашого усвідомлення і навіть знання про це минуле», залишилися незмінними. Історичний досвід для творення наукової концепції нинішніх перетворень українського села тут унікальний. А ще він спонукає до поглиблених студій картини світу селянина, який, як з'ясувалося, також мав самоповагу і шляхетність. Неповторне й унікальне в цій царині ще чекає свого дослідника, спроможного широко витлумачувати світ селянських уявлень.

Даніель БОВУА,

професор-емерит, автор монографічних досліджень з соціальної та культурної історії колишніх земель Речі Посполитої у складі Російської імперії, зібраних у виданнях: *Trojkał ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie, 1793–1914* (2005; усі частини цієї праці були видані українською: «Шляхтич, кріпак і ревізор», 1996; «Битва за землю в Україні», 1998; «Російська влада та польська шляхта в Україні», 2007), *Wilno — polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832* («Вільно — польська культурна столиця в Російській імперії 1803–1832», 2010)

Визначення «селянська нація» було сформульоване націями, що мають диференційовану суспільну структуру, не занадто спірну історію і чітко окреслену територію з не менш чіткими кордонами. Важко також

заперечувати, що у цьому визначенні криється очевидний комплекс вищості цих більш різносторонніх народностей порівняно зі сформованими пізніше націями, які не мають такого барвного родоvodu, такого багатства «складових» частин, такої великої кількості різних джерел. Отже, цим поняттям варто оперувати дуже обережно, адже інакше легко припуститися помилки, протиставляючи «цивілізованіших» й «розвиненіших» «простим і недорозвиненим».

На жаль, сам факт того, що поважний журнал поставив питання щодо прийнятності цього визначення, свідчить, що воно у певному сенсі вже набуло легітимності і поширення. Однак, можливо, цей факт свідчить також про те, що Україна усвідомлює: немає абсолютно нічого принизливого у визнанні свого селянського походження. Століття тому Франція та Англія також зберігали дуже багато селянських рис. Із цього націоналісти у стилі Мориса Береса витягли теорію про тісний зв'язок народу із землею. Тим часом німці розвивали теорію «Blut und Boden». Усе це завершилося двома світовими війнами. Тож, можливо, цим питанням Україна починає приєднуватися до загальноєвропейського, кропіткого, але шляхетного прагнення до щоразу вищого щабля демократії, позбавленої комплексів.

Якщо це так, то ми повинні узгодити термінологію посткомуністичних країн з термінологією країн Заходу. Ця проблема повертається на кожній міжнародній зустрічі й нерідко отрує її атмосферу. Мені видається, що в запитаннях «України Модерної» слово «націоналізм» ужито як синонім патріотизму. А це вражає західне, особливо французьке вухо. У нас (окрім екзальтованих екстремістів) національне — це батьківщина. А любов до батьківщини — це патріотизм. Прагнення до незалежності, правомірне для кожної країни, прагнення, висловлене Україною від початку ХХ століття, це теж патріотизм. Це позитивні риси, в яких кожен європейець може себе упізнати. Натомість націоналізм є хворобою патріотизму, часом злочинним забобоном прив'язання до землі, до батьківщини, до нації. Це цілком відмінне вживання слів віддавна є джерелом непорозумінь. Особливо важко це впливає на бачення української історії ХХ століття. Одразу після Першої світової війни Сталін очорнював визвольний український рух, представляючи його жахливо націоналістичним, і користувався при цьому тим, що вже тоді українські патріоти називали себе націоналістами. Це дозволило йому озброїти руку вбивці Симона Петлюри і домогтися від французької Феміди, аби вона цього убивцю виправдала. Кілька років потому весь селянський люд став жертвою тих самих звинувачень під час Голодомору. Можна шкодувати, що вже тоді не знайшлося жодного теоретика, спроможного розмежувати патріотизм і націоналізм.

А тим часом Петлюра був соціал-демократом, прив'язаним до цінностей гуманізму. Його численні звернення до недисциплінованих військ, аби вони припинили знущання над євреями, аж ніяк не зобра-

жують його свавільним націоналістичним провідником. «Куркуль», який відмовлявся від колективізації, теж був не націоналістом, як його змальовували у Москві, а звичайним патріотом, прив'язаним до свого шматка землі. Шкода, що ця плутанина у поняттях, яка так часто на руку ворогам України, найбільше виявилася під час Другої світової війни, коли уже багато українців подумали, що можна плутати націоналізм з німецьким націонал-соціалізмом. Це залишило настільки глибокий слід у міжнародній пам'яті (знову ж не без зацікавленого перебільшення явища Москвою), що важко зрозуміти, чому в сучасній українській мові й історичному дискурсі, в засобах масової інформації, у побутовому вжитку ще не відмовилися від цієї фатальної амбівалентності слів. Чи не було б можливим раз і назавжди відділити те, що патріотичне і позитивне, від ексцесів, фанатизму і нетолерантності націоналізму?

Ці роздуми могли б мене занадто відволікти від питань редакції, тож відтепер я удаватиму, як того бажає редакція, що народження нації прирівнюється до виникнення націоналізму, хоча, на мою думку, ці два явища не мають між собою нічого спільного.

Отже, повертаючись до питання про евристичні цінності поняття «селянська нація», звісно ж, окрім моїх вступних застережень, мені здається, що важко було б не згадати про величезне значення селянської маси у формуванні української нації. Українська нація через певні обставини має специфічні риси, пов'язані з історичними випробуваннями селянства, і особливо з тим, що питому суспільну еліту було дуже рано знищено. Сильний зв'язок між нацією і селянством, здається, і до сьогодні можна відчутти у спадку цивілізації, в ментальності, у болісному тягарі повсюдної системи панщини в її російському, польському та австрійському варіантах. Незмірна млявість процесу народження національної свідомості зазвичай пояснюється тим, що рівень освіти був жахливо низьким, але, з другого боку, якщо звернути увагу на те, що школи могли тільки поширювати знання російської, польської чи німецької, можемо вважати, що саме браком шкіл і пояснюється збереження та побутування усної української мови. Культурна відсталість селянства урятувала його від асиміляції панівними економічно й політично силами. Православна та уніятська церкви, тримаючи селянина в руках, навчаючи його пасивності та послуху перед сильними світу цього, також становили собою цемент, який забезпечував когерентність спільного світу селянства, з його скарбами цінностей, але також упередженнями щодо інших. Ніхто серед вищеосвічених загарбників не усвідомлював, що колись із цього селянського люду може вирости нація з власною конституцією. Я показав у трьох своїх книжках, присвячених історії Правобережної України від кінця XVIII століття до Першої світової війни, що польські і російські сили набагато більше переймалися своїм суперництвом, ніж добробутом чи розвитком люду. Кожна з цих

двох сторін намагалася несміло перетягти селян на свій бік, але фактично бачила в них тільки «загрозливий елемент», «стихийну силу», «небезпечну хвилю», «табун диких коней», «тутешніх», масу без форми і самосвідомости, що потребує опікунів. Однак ця селянська маса, яка нараховувала 1840 року в трьох губерніях — Київській, Подільській і Волинській — 4,3 мільйона осіб обох статей, пережила наприкінці XIX століття величезний демографічний бум і збільшилася вже 1897 року до 6,3 мільйона серед 8,9 загальної кількості мешканців.

Отже, чи варто описувати народження нації винятково як міське явище, маючи на увазі, що міста були єдиними осередками прогресу? Категорично ні. Оскільки в історії людства немає єдиного джерела, кожне явище пояснюється у багатьох вимірах. Звісно, міста відіграють величезну роль у суспільно-політичних змінах на початку XX століття, але капіталізм і прогрес не черпали свої сили виключно з міст. Нібито «провідна роль пролетаріату» з міста є чистої води казочкою. Окрім тих 6,3 мільйона селян Правобережної України, там проживало близько мільйона поляків і понад мільйон євреїв. Ці групи мали своє власне бачення нації. Решта були росіяни, які переважно мріяли про «триєдину» Росію. Тому своїх опікунів селянська маса могла піднести тільки з самої себе чи за певної підтримки з інших груп.

Найважливішу роль у пробудженні національної свідомости, безперечно, відігравала інтелігенція. Тільки інтелігенти були спроможні уявити потрібні конструкції, «вигадати» націю, тобто усі мовні, історичні, соціологічні теорії, що надавали їй відповідну структуру. Ті, хто зумів таким чином простягти до так довго безформного народу люстро, в якому він нарешті впізнав свою ідентичність, походили з різних середовищ: з православних чи уніятських семінарій, із зрусифікованих шкіл, з австрійських гімназій, а також не раз із петербурзьких приятелів росіян чи з «хлопоманського» середовища польських поміщиків (той-таки Володимир Антонович). Ці будителі нації не перебували ані в селі, ані в місті, вони створювали новий світ думки. Микола Костомаров переїхав із Рівного, де був учителем, до Києва, до університету. Пантелеймон Куліш також працював учителем майже в селі, в Луцьку. Але природно, що будителі були би нічим без маси нації, з якої вийшли і задля якої трудилися. Симбіоз інтелігенції з селянським людом лежить в основі усього поступу національної спільности.

У мене не викликає сумнівів, що, окрім занадто загального характеру цього терміна, селянство існувало і, незважаючи на переміни, існує. Жоден суспільний клас не є гомогенним, тим паче така численна група, як українське селянство. Це факт, що в XIX столітті ми мали власних селян-кріпаків, державних, церковних, вільних чи звільнених селян, що існувала категорія *однодворців*, що кожна з цих груп мала окремий родовід, статут і сфери діяльності. Але це все не перешкоджає тому, що, відколи світ став світом, аграрна спільнота визначається як цілість.

Київська Русь, різні князівства, Річ Посполита завжди трактували селянство як складову частину свого суспільства. В Російській імперії селянство було головним і майже єдиним «податним сословием». Селянин — це центральна постать в усій Центрально-Східній Європі. Тому питання про його виокремлення в спеціальну суспільну категорію видається мені суто риторичним.

Так однозначно не зможу відповісти на питання про те, потрібні чи не потрібні спеціальні методи для дослідження цієї групи. Звісно, спеціалізовані студії про сільське господарство, про способи обробки землі, про селянську культуру з її діалектами, які прагнуть отримати статус мови (русини, гуцули, лемки), дослідження народних пісень, казок, легенд, одягу тощо мають свою традицію і значення, але обмеження тільки ними загрожує ізолюванням від решти суспільства, а навіть і дискримінацією. Зрештою т. зв. «етнографічні експедиції» 1870–1880 років, організовані Російською академією наук, здійснювалися у виразно расистському дусі, з вимірюванням черепів та їх порівнянням з «більш розвиненими» типами. Навіть сучасні соціологія чи антропологія не позбавлені рис екологічної моди на те, що примітивне, а тому легко підпадають під вплив обмеженого бачення закритого світу чи дешеві захоплення недоторканою природою «хорошого дикуна», які нагадують сентиментальний підхід Русо. (При цьому я не забуваю, що такі рухи, як «хождение в народ» чи оспівування Львом Толстим «простої людини», також спричинилися до певного підвищення соціального статусу селянина.)

Якщо мова йде про найкращий метод при дослідженні селянства, то, як на мене, найкращим буде підхід, що прагне нормалізувати його образ, вписати в побут і історію людства. Особисто я завжди прагнув до максимально глобальної історії і вважав, що остаточною метою будь-яких історичних студій — формування мислячого, свідомого громадянина. Найкращою методикою видається та, якій вдалося би об'єднати усі методики, нічого не відділяючи від цілості. Тому я так радію, що у Польщі видали разом, в одному томі, три мої книжки про правобережну Україну. Незабаром так зроблять і в Росії. В Україні цього питання ще не піднімали. Бо хіба ж історія селянства не має нічого спільного з історією війська, з історією поліції, з історією мистецтва, аристократії, козацтва, з економічною історією, загалом, зі шляхетською, міською, державною політикою, з історією жінок чи виховання? Вже у Віленському університеті на початку XIX століття історик Іоахим Лелевель мріяв про такий, звісно ж, недосяжний, але ідеальний історичний синтез, який він назвав «комбінованою історією». У наш час після стількох спроб віднайти ключ до розшифрування завжди загадкової історії людства ми знаємо, що кожне нове покоління істориків привносить своє бачення, підважує попереднє і пропонує власні конструкції. Загалом це не привід для розпачу. Бо, збираючи зерна правди, залишені тими частковими

баченнями, ми можемо окреслити власну дорогу в пошуках якоїсь нової, теж недосконалої, але захопливої правди.

Комплексний підхід до історії селянства чи будь-якої проблеми повинен запевнити смерть стереотипів і вільне мислення читача. Ремесло історика важке. Українські архіви і до цього часу є мало використаною скарбницею, з якої потрібно тільки черпати, сидючи в них дуже-дуже довго. Михайло Костомаров протягом тридцяти років чотириразово видавав свого «Богдана Хмельницького». Він постійно шукав і віднаходив нові джерела, постійно змінював і актуалізував свою працю. Молоді історики сьогодні занадто часто вважають, що історія міститься в «Полном собрании законов Российской империи», не усвідомлюючи, що справжнє життя не мало нічого спільного з правовими нормами. Ще гірше, до цього часу зберігається радянський звичай плагіяту. Безсоромно копіюють і повторюють те, що вже сказали попередники. Оригінальність історика полягає в тому, що він досконало знає архіви і коментує їх по-своєму, покладаючись на власний розум і власну сумлінність, не намагаючись спеціально вписатися до модної течії чи світитися «обов'язковими» цитатами (колись Леніна, Сталіна, а сьогодні відомих американців). Я особисто спостерігав за крахом французької «школи Анналів» і переконався, що кожен має іти своєю, обраною ним самим, дорогою. Загалом правильність обраної дороги проявляється пізно, але тоді кожен бачить плідність паралелей, порівнянь, перехресчувань, і справжній історик може спокійно радіти з того, що він не підпав під вплив жодної «історичної політики». Багатство і мова знайдених нових документів мають скеровувати історика без жодного інструментарію і жодного упередження. Його проєкт — не мати проєкту. Я ще додаю: і вірити в силу документа.

Не будучи істориком ХХ століття, я дозволю собі коротше відповісти на останнє запитання. Факт, що в усій Європі урбанізація витісняла селянство і селянський побут. Тим не менш, мені здається, що цей процес в Україні йшов повільніше, ніж на Заході, і що багато моментів суспільно-політичного життя минулого століття таки були сильно забарвлені селянським елементом. Великий розмах селянських страйків перед Першою світовою війною у поміщицьких маєтках віддзеркалив усю силу цього світу, його потреби й «спрагу землі», а також і очевидну несправедливість, жертвою якої він став. Перші політичні виступи селянства під час Першої Думи в Петербурзі також засвідчують його організаційну слабкість, безграмотність, брак кадрів, незначність преси і програм.

Під час Жовтневої революції слабкість усіх незалежницьких рухів і урядів найбільше проявляється в тому самому браку потужної організації мас. Тільки так можна пояснити повернення під російську владу. Тим часом тривають давні фрустрації і неконтрольовані вибухи насилля, ворожости до «чужих» (вигнання поміщиків, єврейські погроми), від-

новлення традиції дикої гайдамацької чи козацької вольностей (Нестор Махно і анархізм).

Після короткого періоду удавання «українізації», що ніби визнавав запити населення, Сталін прийшов до висновку, що національна свідомість селянства розвивається занадто швидко і що саме селянство є осердям національності. А тому це осердя треба знищити. Голодомор зазвичай тлумачать як прояв ненависти Москви до селянських цінностей українців. «Куркулями» називали патріотів, що відмовлялися від колективізації, що були прив'язані до свого шматка землі, як колись і їхні предки, які не хотіли вірити у те, що реформа 1861 року не давала їм землі. На відміну від Росії, земля в Україні не могла бути спільною. Уже в 1870-х роках почалися селянські бунти під Чигирином, бо селяни прагнули особистої власності на землю (душевой надел). Ані комунізм, ані російська община не узгоджувалися з національною українською традицією. Тому «робітничий рух» і селянський світ перебували в антагонізмі. Жахливі наслідки цієї операції були набагато важчі, ніж карні експедиції царських губернаторів у ХІХ столітті, однак головний результат був такий самий: селянський дух уже не виходив з хат, але він у них зберігався і мав ще кілька разів заявити про себе.

Паралельне існування національності з її частою деформацією в націоналізм ми спостерігаємо в тій частині України, яка після 1923 року залишилася у складі нової Польщі, тобто в Галичині. Без сумніву, саме інтелектуальніший частині селянства завдячував своїм розмахом найпотужніший національний рух. Поява добре організованих політичних партій свідчила про еволюцію і про нове обличчя селянства, але не про його регрес чи відхід з політичної арени. Подібну мутацію ми зрештою спостерігаємо в еміграції, де селянський чинник, хоч і змінений, зберіг свій вплив. Якщо ми говоримо про так звану Волинську різанину, про протистояння 1943–1945 років на теренах Галичини, то варто визнати тяглість дикої народної помсти, яка бере свій початок у бунтах ХVІ століття, Хмельниччині, Уманській різанині 1768 року чи низці гнівних селянських протестів ХІХ століття. У цьому не видно жодного занепаду селянського духу.

Бурхливий розвиток промисловости і міст у другій половині ХХ століття сильно зміцнив метаморфози країни, що розпочалися ще наприкінці ХІХ століття, але чи не криються в серцях цього нового модернізованого суспільства ще численні паростки селянської ментальности? Якщо широкий доступ до освіти і більша відкритість на інші країни і культури допоможуть трохи кострубатовому селянству поступово навчитися вихованости, громадянської свідомости й толерантности, то нічого не стане на заваді тому, аби кожен пишався своїм селянським корінням. Т. зв. «модернізація» не мусить доконечно йти в парі з розселянюванням. Сучасна «модернізована» людина буде мудрішою, якщо збереже частину своєї селянської душі.

Олександр МИХАЙЛЮК,

доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України в Дніпропетровську, автор книжки «Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси» (2007). (mich_al@ukr.net)

Нацією, націоналізмом, національним називаються часто різні субстанції. Я загалом дотримуюсь конструктивістського підходу до етнічного і національного феномену. Згідно з конструктивістською інтерпретацією, нація постає як «уявлена спільнота», як модерна конструкція. «Націоналізм не полягає у пробудженні націй до самосвідомости; він радше винаходить нації там, де вони не існують» (Ернест Гелнер). Нація — це соціальний конструкт, уявлена спільнота, члени якої не взаємодіють між собою, але розглядають себе як єдиний колектив із спільним характером, надіями і долею. Ключову роль у мобілізації членів етнічної групи на колективні дії в ім'я політичних або соціальних цілей відіграють лідери, які нерідко домагаються власної мети. Створення нації є результатом свідомої діяльності представників еліти, які прагнуть свої інтереси оформити як «загальнонаціональні» і для їхнього захисту та здійснення згуртувати основну масу народу в єдине політичне ціле, тобто націю. Нація постає для них не стільки як явище реального життя, скільки як ідеальна модель, конструкція, яку вони мають втілити в життя. Конструктивістська парадигма яскраво демонструє можливість маніпулятивного впливу на етнос, зумовленого дією «соціальних конструкторів» на етнічну свідомість.

Часто вживане поняття «селянська нація» — це своєрідний оксюморон. У цьому плані варто згадати роботу Юджена Вебера «З селян у французи. Модернізація аграрної Франції». Селянство перебуває у рамках «традиційного суспільства», для якого використовувати поняття «нація» я вважаю недоречним. Селянство, в кращому випадку, можна розглядати лише як т. зв. «етнічний матеріал».

Селянам не була притаманна самоідентифікація у національних категоріях. У першу чергу селянин ідентифікує себе не з уявною, а з конкретною спільнотою — сім'єю, громадою, селом. Селянин мислить конкретно. Поняття нації як «уявленої спільноти» не вписується в уявлення селян. Про міру неусвідомлености селянством етнонаціональної належності свідчать численні записи спостерігачів про селянську самоідентифікацію і вживані селянами етноніми. Типовим явищем було нерозуміння різниці між релігійною, етнічною і мовною ознаками. Земські статистики навіть не розмежовували ці поняття, використовуючи термін «національний віросповідний склад». Поняття «Україна», «українець» було селянам мало знайоме. У Полтавській губернії, наприклад, «Україною» називали південні регіони — Катеринославську,

Херсонську, Таврійську губернії, Крим, Північний Кавказ, куди ходили на сезонні заробітки, а тих, хто ходив на заробітки, називали «українцями»⁴. Своєю чергою, «поліщук» та «полтавець» для Херсонщини були не тільки географічними термінами, але й принизливо-презирливими прізвиськами⁵.

На мій погляд, націоналізм доречно описувати саме як «*суто модерністичний*» феномен, хоча й *суто «міським»* його назвати не можна. Адже націоналізм апелює саме до «народу», тобто до селянства, до традиції, хоча й «винайденої». Про виняткову роль селянства писав Мирослав Грох, розробляючи модель розвитку національних рухів «малих народів». Провід цих рухів ідеалізував селян як головних оборонців національного буття і був переконаний, що виступає від його імені і в його інтересах. Насправді ж вони створювали власний образ селянства, досить далекий від реальності. Інтелігенція створює націю, «винаходить» традицію, «винаходить» і «народ» шляхом приписування йому тих чи інших особливостей «народної душі», «національного характеру», ментальності тощо. «Народ» і, зокрема, селянство постає як умоглядна конструкція і як ідеологічний концепт. Інтелектуали, що претендують на відродження народної культури, замість цього формують культуру нову, хоча й засновану на місцевих стилях і діалектах. Національна культура, за словами Івана-Павла Химки, «насправді була нічим іншим, як місцевою версією універсальної модерної культури», «скасуванням» традиційної культури⁶. Селянство майже не цікавилось національно-політичними ідеями, які намагалася привнести в його середовище «національно свідомо» інтелігенція, дивилося на них, у кращому разі, крізь призму проблем соціально-економічних. Селянство індиферентне до національного питання, воно живе поза цими поняттями, поза цими категоріями.

Проблема визначення селянства неодноразово поставала в літературі. З цього приводу висловлювалися різні, часом протилежні думки. Існує навіть думка, що саме поняття «селянство» не є науковим, що йому взагалі немає місця в соціально-науковому аналізі. Селянство розуміється як сукупність дрібних сільськогосподарських працівників, котрі ведуть індивідуальне господарство власними засобами виробництва та силами своєї сім'ї; чи то як суспільний клас, основним заняттям якого є землеробство та тваринництво, виготовлення сільськогосподарської продукції на землі, що перебуває у приватній, змішаній або колективній

4 Тимошевский М. Внебогослужбные беседы и народные библиотеки, как средство в деле религиозно-нравственного просвещения // Полтавские епархиальные ведомости. 1900. № 5. С. 193; Вобль А. О языке преподавания в малороссийских школах // Полтавские епархиальные ведомости. 1915. № 3. С. 199.

5 Мицюк О. К. Аграрна політика (1800–1925 рр.). Подєбради, 1925. Т. 2. Ч. I. С. 30.

6 Химка І.-П. Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології // Україна Модерна. 2001. № 6. С. 7, 9.

власності, шляхом використання своєї особистої праці. Були спроби визначення селянства через соціопросторовий вимір, тобто через протиставлення міста і села.

У радянській історіографії щодо дореволюційного та доколгоспного селянства спроби визначення робилися в першу чергу через розуміння селянського господарства як соціально-економічного явища. У радянській марксистській літературі утвердилося розуміння природи селянства як «дрібної буржуазії». Хоча самому Карлу Марксу притаманне дещо інше розуміння цієї групи. Маркс розглядав селянство як представника докапіталістичного укладу, «традиційного суспільства», «представника варварства всередині цивілізації», селянський спосіб життя називав «ідіотизмом сільського життя».

У сучасній українській історіографії визначення поняття «селянство», як правило, не дається. Це поняття здебільшого використовується як щось саме собою зрозуміле, на рівні загальноописового побутового терміна. Хіба що робляться спроби розглядати селянство як «природне явище» чи віднайти «езотеричні особливості» «хліборобської людности», яка «сягає глибини віків» і фактично зводиться до «етнопсихологічної самобутности». І лише окремі автори ставлять питання «як в описуваній період уявляли та визначали тих, кого ми тепер називаємо *селянами*, і як це впливало на їхні дії»⁷.

До селянства, на мій погляд, не можна застосовувати економічну категорію «клас». Тим більше, що в своїй господарській діяльності селяни керуються не лише економічною доцільністю. Селянство формувалося в докапіталістичному суспільстві саме як стан, положення якого визначалося юридично. В економічному відношенні селянство не було єдиним, єдність йому надавали тільки культурні і правові риси. Яніс Коцоніс слушно зазначив: шукати місце для осмисленого застосування терміна «селянство» варто в царині права і різноманітних та мінливих форм культури і «приписування».

Визначення селянства, яке вже стало класичним, запропонував Теодор Шанін. Він визначив селян як дрібних сільськогосподарських виробників, що, використовуючи простий інвентар і працю членів своєї родини, працюють — прямо чи побічно — на задоволення своїх власних споживчих потреб і виконання зобов'язань стосовно тих, хто володіє політичною та економічною владою. Для характеристики загального типу селян він виділив чотири взаємопов'язані аспекти: сімейне господарство, господарювання на землі, сільська культура і нижче становище в системах соціальної ієрархії. Утім, це визначення не можна вважати повним. Так, Шанін як соціолог лише вказує на «селянську культуру», не даючи її розгорнутих характеристик. Але саме культура

7 Заярнюк А. Ідіоми емансипації: «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття. Київ, 2007. С. 19.

як спосіб життєдіяльності, як система покладання смислів, на мій погляд, і є головним у визначенні селянства.

З усього розмаїття визначень поняття «культура» варто акцентувати увагу на розумінні культури як сукупності інформації, якою володіють її носії, та зразків поведінки, використовуваних в її межах. Культура описує когнітивно схоплену і організовану в символічні порядки повсякденність, що мислиться як ментальна координатна сітка і одночасно як її емпірична, практична реалізація в житті.

Селянство в соціокультурному відношенні і селянська культура характеризується великою різноманітністю місцевих звичаїв, діалектів, життєвих устроїв. Не лише кожен регіон, а навіть кожне село мало свої особливості. Культура в аграрному суспільстві має тенденцію або ділитися горизонтально (на суспільні касти), або вертикально, в рамках дрібних місцевих спільнот. Ернест Гелнер відзначив помітну культурну диференціацію серед невеликих селянських спільнот, які зазвичай живуть ізольованим, замкненим життям. Там повага до горизонтальних, часом майже непомітних відмінностей, важливих саме для певної місцевості, може бути дуже серйозною.

Застосовуючи описовий метод, можна виділити деякі риси селянської культури. Зокрема, важливо підкреслити її симпрактичність. Ті сфери діяльності, які традиційно відносять до культури, та суто практична виробнича діяльність тут тісно переплітаються, свідомість не розділяє ідеальне й практичне. Селянській культурі притаманні синкретизм, який виражається перш за все в цілісності, нероздільності трьох форм буття: культури, суспільства та людини; традиційність — в основі стереотипів поведінки лежать не правила, а зразки, моделі, з яких виводяться юридичні, етичні й релігійні норми. Їй властива єдність ідеального і практичного, природного, господарського і соціального: підпорядкування господарсько-трудової діяльності природним ритмам, тісне переплетіння господарювання з відносинами в сім'ї та з сусідами, відсутність протистояння між моральними настановами і практичними, утилітарними цінностями, відсутність вираженої індивідуальності, переважання соціальних зв'язків особистого типу тощо. Протягом історії селянське світосприйняття відзначалося рисами патріархальності, консерватизму. У нерозчленованому суспільстві і людина була простим і цілісним, неподільним атомом. Картина світу в цієї людини синкретична. Людина мала цілісний світогляд, недиференційоване сприйняття дійсності. Синкретична свідомість не орієнтована на аналіз, на розчленовування об'єкта. Вона не була пристосована до соціальної самокритики. Аналіз заступала моральна оцінка. Принцип нерозчленованості уявлень різного рівня, властивий нерозвиненому стану соціокультурних феноменів, дозволяв здійснювати безконфліктне засвоєння нових смислів: не шляхом заперечення колишнього соціального досвіду, а за допомогою накладення, проєкції, нерідко сублимації значень, не піддаючи небезпеці

руйнування стабільність і цілісність світосприйняття, що було необхідною умовою збереження власної ідентичності. Водночас серед основних, визначальних рис психології людини «традиційного суспільства» називають амбівалентність, бінарність світосприйняття та інверсійну логіку, конкретність мислення і нездатність до абстракції. Людина мислить емоційно, в її свідомості вільно переплітаються протилежні думки, і при цьому вона не відчуває суперечностей. Така подвійність не усвідомлювалася самою людиною, мирно й непомітно жила у свідомості, а тому не набувала характеру душевного конфлікту.

Я виходжу з розуміння селянства як специфічного способу життя, спільні риси якого проявляються в різний час і в різних регіонах, категорії не лише соціально-економічної, а в широкому розумінні — антропологічної. Між селянами різних часів та регіонів більше спільного, ніж відмінного. У цьому зв'язку набуває підстави й оцінка селянства як специфічного «способу життя» (Фей Сяодун), і розуміння селянина як особливого «людського типу» (Роберт Редфілд), а селянства — як категорії не лише соціально-економічної, але в широкому змісті — антропологічної. Редфілд наголошує, що селянське суспільство і селянська культура мають щось спільне: спосіб організації людського життя, який схожий у всіх частинах земної кулі.

Як певна суспільна верства селянство формується разом з розвитком міст та держави. Саме поняття селянства не могло виникнути без протиставлення місту та міським жителям. Культура селянства не автономна. Селянство є частиною більшого, складнішого суспільства, більшої соціальної системи. За Редфілдовою схемою «великої традиції — малої традиції» селянство постає як сільський вимір цивілізацій. А з другого боку, і міський устрій органічно пов'язаний з історичним розвитком села, адже без села місто може існувати ще меншою мірою, ніж село без міста.

У будь-якій культурі є речі, що видаються абсурдними представникам інших культур. «Неселянам» притаманне уявлення про заскоружість, темноту, «некультурність» селян. Це відчувається й зараз, особливо на побутовому рівні. Хто не чув глузливих висловів: «селюки», «когутня», «село є село» тощо.

У селянській культурі, як і в будь-якій іншій, завжди є щось невловне, що не підлягає точному виміру і визначенню. У літературі багато писалося про «загадковість селянської душі». Селянська культура, вірніше субкультура, безсумнівно, має свою специфіку. При цьому селянин може вдягтися в міський одяг, отримати освіту, використовувати новітню техніку, намагатися наслідувати міський спосіб життя тощо. Та все це залишається зовнішнім. Селянин при цьому здебільшого залишався селянином. Навіть переїхавши до міста, селянин зберігає риси «селянськості».

А з другого боку, селянство не є чимось усталеним, незмінним, закостенілим. Воно зазнає постійних змін, трансформацій, пристосо-

ується до нових умов. У селянській свідомості, часто гротескно, переплітаються традиційні й нові, породжені вторгненням сучасної цивілізації, смисли та уявлення. Але при всіх видимих перемінах незмінними залишаються певні глибинні механізми функціонування культури.

Залишається відкритим питання, чи можна вважати селянином фермера. Селяни і фермери живуть і діють у відмінних культурно-економічних системах. Розмежування між традиційним селянином і сучасним фермером пов'язане з відмінностями в організації, функціонуванні і самій істоті сімейно-споживчого господарства й господарства ринкового, підприємницького. Фермерів можна назвати підприємцями («буржуазією») на землі, вони втягнуті в ринкові відносини, в суспільно-політичне життя. Фермери, навіть дрібні, займаються бізнесом, а селяни працюють на землі заради прожиття.

Отже, селянство можна розглядати перш за все як соціокультурну спільноту. Саме соціокультурний підхід, що дозволяє поєднати соціальність і культуру, видається найдієвішим у дослідженні селянства.

«Теорія модернізації» — досить неоднозначний інтелектуальний продукт XIX–XX століть. Саме поняття «модернізація» не досить чітке, має характер наукової метафори, допускає двозначності в тлумаченні. У рамках модернізаційної парадигми зазвичай протиставляють «традиційне» («аграрне») і «сучасне» («модерне», «індустріяльне») суспільства. Тут йдеться радше про ідеальні конструкції, а не про емпіричні історичні чи сучасні реалії. Загалом модернізаційній парадигмі властива позитивна оцінка самого процесу модернізації як прогресивного і перспективного. Нерідко історичний аспект поступається місцем ідеологічному і навіть пропагандистському.

«Селянський компонент» історії XX століття можна оцінити саме як реакцію селянства на процеси модернізації. Модернізаційні процеси на селі були викликані не внутрішніми чинниками, а нав'язані ззовні — міською цивілізацією. Вимушена модернізація виявилася руйнівною для селянського суспільства та культури. Розселення сільського господарства, села — об'єктивний соціально-економічний процес, який відбувається в сучасному індустріальному суспільстві, незалежно від втручання політичних структур, яке може бути дуже різним і за напрямком, і за формами, і за результатами. В усьому світі сільське господарство і селянство переживають процеси глибокої трансформації. Відбувається структурна перебудова, скрізь сільське господарство зіштовхується з ринком. Модернізація завжди хвороблива для селян, найчастіше вони стають заручниками і жертвами суспільства, яке прямує до міської цивілізації. За словами Анрі Мандра, ринок і капіталізм «убиває» дрібних землевласників з їхнім специфічним способом життя і менталітетом.

У XX столітті селянські суспільства пережили масоване вторгнення ринкових відносин, і це викликало в них сильний спротив, який нерідко набрав форму бунтів і повстань, спрямованих на захист традиційного

укладу. Саме як реакцію локальних селянських світів на проникнення руйнівних ринкових відносин деякі дослідники трактують селянські повстання та революції, що прокотилися світом від початку ХХ століття. Це, власне, агонія (в сенсі давньогрецького поняття агону як змагання) селянства в його боротьбі за самозбереження.

Селянство виявилось не лише «незручним», але й в умовах модернізації «непотрібним», а з огляду на аграрне перенаселення — ще й «зайвим» класом. Відносна перенаселеність — це спеціальний демографічний термін. Це не багато людей, а багато зайвих людей. Дослідники висловлювали цікаві думки щодо механізмів деструкції в культурі, що трактується як процес скидання, знищення уже непотрібної суспільству соціальної інформації. Якщо деякі соціальні групи керуються саме такою інформацією, то очевидно, що суспільство має цю інформацію якимось чином ізолювати, знищити. Як чиста ідея інформація не знищується. Тому зміст деструктивних процесів — знищення носіїв інформації. Це зайві люди, чия поведінка визначається інформацією, що їх до цього життя вже не адаптує.

«Загибель» села і селянства — це, власне, навіть емпіричний факт, в якому ми можемо наочно переконатися, відїхавши сотню кілометрів від великого міста. Нині, особливо з ліквідацією колгоспів, відбувається подальше і, можливо, остаточне розселення сільського господарства і фактичне знищення селянства як «класу».

Сяргей ТОКЦЬ,

кандидат історичних наук, доцент Гродненського державного університету, автор книжки «Беларуская вёска ў эпоху зьменаў. Друга палова ХІХ — першая траціна ХХ ст.» (2007). (Siarhej_tokc@mail.ru)

У білоруській історичній літературі, присвяченій проблематиці національного будівництва, визначення «селянська нація» щодо білорусів зустрічається нечасто. Використання його закордонними авторами у своїх текстах або в публічних виступах зазвичай також викликає активні заперечення білоруських дослідників і звинувачення опонентів у постколоніальному мисленні. Причину цього можна, окрім усього іншого, добачити в різко негативних конотаціях слова «селянин», присутніх у повсякденній мові і масовій свідомості сучасних білорусів. Вживання цього слова часто сприймається як груба образа особистості. Цей феномен, що зустрічається у більшості сучасних країн, у Білорусі виражений особливо сильно. Він тим більше цікавий, що насправді абсолютна більшість населення Білорусі, зокрема міського, є нащадками вихідців з села у другому або третьому поколінні. Відсоток корінних містян, діди і прадіди яких проживали в містах, через історичні причини є вкрай незначним. До Другої світової війни у білоруських містах,

особливо у західних, чималий відсоток населення становили поляки (нерідко нащадки асимільованого корінного населення) та євреї. Після Голокосту і репатріації частини поляків до ПНР склад міських мешканців Білорусі змінився кардинальним чином. Причому лише у післявоєнні роки процеси урбанізації набрали стрімкої динаміки, досягнувши свого піку у 1960–1970-ті роки. Перепис населення 1979 року вперше зафіксував у Білорусі перевагу міського населення над сільським. Ці переселенці з білоруського села не були носіями національної свідомості і, потрапивши до нового для себе міського середовища, намагалися засвоїти російську мову і советську масову культуру, які вони вважали головними маркерами належності до міської спільноти. Останню вони розглядали як значно престижнішу за сільські громади, де у той час панувала колгоспна система з примусовою за своєю суттю і низькооплачуваною працею.

Втім, специфікою білоруського національного руху, порівняно, наприклад, з українським або литовським, було якраз те, що він не зумів здобути широку підтримку селянського населення до початку масового переселення селян до міст. Українські та литовські селяни мігрували до Львова та Вільна вже за радянських часів, маючи достатньо сформовану національну самосвідомість, тому вони виявилися стійкими щодо процесів мовної русифікації і, навпаки, своєю чергою українізували і литуанізували місто. Тому, на мою думку, націоналізм не є винятково міським феноменом, хоча дуже важливою умовою його виникнення є наявність достатньо розвинутого міського середовища, необхідного для виникнення та функціонування спільнот національних інтелектуалів, що створюють та поширюють національні тексти та символи. А справді dokonечною умовою виникнення модерного націоналізму була наявність надлокального інформаційного простору, що пов'язував своїми каналами широкі верстви суспільства, зокрема і розпорошені на великих теренах сільські традиційні громади. Вузлові точки цього простору зазвичай виникали в містах, хоча і не завжди.

Від самого початку білоруський національний рух був орієнтований передусім на широкі маси сільського селянського населення, яке національні активісти розглядали як його соціальну базу. Абсолютну більшість текстів, що їх можна назвати проявом національної агітації, було адресовано мешканцям села. Активісти національного руху так само рекрутувалися здебільшого з інтелігенції селянського походження.

Американський антрополог Роберт Редфілд у своїй концепції сільсько-міського континууму розглядав селянство як своєрідну автономну спільноту в цивілізації, в якій панує місто. У цій концепції селянство представлено універсальним соціальним типом, а селянин — особливим типом людської особистості. З точки зору Редфілда, білоруського, українського чи гватемальського селянина у найрізноманітніші історичні періоди об'єднує заняття сільським господарством, як засобу до життя

та способу життя. Основними життєвими цінностями селянина виступають здатність до виживання у будь-яких умовах та працелюбність. З другого боку, агресивність, готовність до ризику та потяг до домінування є чужими селянам в усіх країнах та в усі часи. За концепцією Редфілда, а також відомого американського соціолога Льюїса Верта, дихотомія міста і села не є породженням процесів модернізації і виникнення сучасного промислового суспільства, — вона існувала з часів виникнення міста як особливого типу соціальної організації. Міське середовище є джерелом соціальних змін і домінує над сільськими спільнотами, оскільки в місті знаходяться центри управління політичними, економічними та культурними процесами.

Чи є селянська історія настільки специфічною, що потребує особливих методик та підходів? У цьому випадку я не зараховую себе до прибічників певної містифікації селянства та його історії. Головна проблема історика, який вивчає селянські спільноти, на мою думку, полягає в тому, що в джерелах дуже важко знайти голоси самих селян. Від імені цієї «мовчазної більшості» зазвичай говорять представники інших соціальних груп, привносячи до текстів власне бачення світу та власну мову. Це особливо властиве віддаленим від нас історичним періодам. Тому в дослідженнях села та сільських спільнот особливо важливу роль відіграє міждисциплінарний підхід, використання істориками ідей і методик антропологів і соціологів. Не випадково чимало класичних праць у сфері історичної антропології та мікроісторії присвячені саме селянству. Достатньо пригадати книги таких авторів, як Ле Руа Лядюрі, Джованні Леві, Карло Гінзбург, Наталі Земон Девіс, Ганс Медік. Можна тут також додати історичну соціологію Чарлза Тілі та Ерика Вольфа, що також вивчали селянські рухи.

Традиційне селянське село, поза сумнівом, руйнувалося й руйнується в усьому світі під впливом модернізаційних процесів і поширення індустріального суспільства. Зникають такі його важливі риси, як самодостатність, замкненість (хоча вона в усі часи була досить відносною), панування усної чи «малої», як писав Редфілд, культурної традиції. Але чи зникає селянство як автономна соціальна спільнота з власною системою цінностей і норм поведінки, нерозривно пов'язаних із заняттям сільським господарством та сільським способом життя? Відповідь на це запитання видається непростою й неоднозначною. Особливо щодо країн Східної Європи, де можна говорити про запізнілу модернізацію чи недомодернізованість, у тому сенсі, в якому пише про Польщу історик Яцек Коханович. Він твердить, зокрема, що тамтешні селяни так і не трансформувалися у раціональних підприємців-фермерів за західним зразком.

Інша не менш важлива проблема, як видається, полягає в тому, наскільки ключові елементи селянської культури чи цивілізації збереглися в ментальності сучасних містян Білорусі (можливо, також України та

інших країн Східної Європи, і не лише її), у більшості недавніх вихідців з села. Білоруський історик В'ячеслав Носевич стверджує, що білоруські селяни перенесли базові елементи традиційної культури до міст. Ще у 1920-ті роки американський соціолог Герберт Ганс писав про «міських селян», до яких він відносив передусім згуртовані спільноти нещодавніх емігрантів у великих американських містах. Для цих спільнот були характерні чимало рис селянської цивілізації. У білоруській історіографії, соціології та антропології вражаючи за своєю динамікою процеси переселення у винятково короткий з історичної точки зору період величезних мас сільського населення до міст вивчені ще недостатньо, і лише в останні роки ця проблематика почала привертати до себе увагу дослідників. А між іншим, типовий сучасний білоруський містянин носить в собі чимало рис, властивих саме селянському соціальному типові. Головними цінностями білоруси, як стверджують соціологічні дослідження, вважають доброту (відсутність агресивності), працелюбність (вони впевнені, що більш працелюбні, ніж українці та росіяни) та стабільність. Важливою рисою можна вважати також потяг до однодумства, що його культивували традиційні сільські громади. Якщо в ментальності сучасних містян переважають, або істотним чином присутні, типові для селянської цивілізації риси, то наскільки вони є стійкими та тривалими, чи вони поступово зникатимуть під впливом міських умов життя? Ці питання, на мою думку, вимагають найприскіпливішого дослідження і комплексного наукового підходу з боку істориків, соціологів та антропологів. Відповіді, якщо вони з'являться, можливо, допоможуть нам краще зрозуміти політичні, економічні та культурні проблеми, з якими стикається наше суспільство сьогодні і які буде змушене вирішувати у найближчій перспективі.

Андрій ЗАЯРНЮК,

доктор філософії, доцент Вінніпезького університету, автор книжки «Ідіоми емансипації. Визвольні проєкти і галицьке село у середині XIX століття» (2007) (andriiz@rambler.ru)

Вживання терміна «селянська нація» може бути цілком виправданим, якщо ми усвідомлюємо, що нації не є незалежними онтологічними сутностями, а коли кажемо «селянська нація», то маємо на увазі ситуацію, коли етнічна група, яка мала б стати основою нації, з тих чи інших причин у процесі її побудови не була представлена у значній кількості у великих містах чи серед великих землевласників на «своєї» території. Класичну селянську націю маємо в тих випадках, коли єдиним успішно «націоналізованим» прошарком певної нації є селяни.

Очевидно, що не всі народи, навіть з перерахованих у редакційному запитанні, перебували у такій ситуації. Часом стереотип «селянська

нація» залишається навіть після того, як вона успішно «колонізувала» міста на своїй території. У таких випадках маємо справу з іншим значенням виразу. Воно вказує на домінування «селянських» елементів у «каноні» кодифікованої національної культури. Ці «селянські» елементи, хоч і відсилають до сільського фольклору та зображають життя селянина, насправді творилися інтелектуалами, які селянами не були. Ба більше, такі елементи присутні у всіх національних культурах. Навіть нації, які урбанізувалися найраніше (Англія) чи більше, ніж будь-які інші (Австралія), мають свої образи благородних йоменів та свої міти про *Blut und Boden*.

Націоналізм і нація прив'язані до території і, відповідно, до землі. А позаяк селяни становили переважну частину населення в абсолютній більшості країн світу XIX—XX століть, вони цілком логічно вважалися кістяком націй. Чимало теоретиків націоналізму, від Сталіна до Балібара, вбачали в ньому передусім селянську стихію. Великі національно-визвольні революції XX століття були революціями селянськими.

З легкої руки Ернеста Гелнера та його послідовників націоналізм часто прив'язують до промислової революції і, відповідно, до міської культури. Проте у випадку «недорозвиненої» Центрально-Східної Європи це виглядає досить сумнівно. Так, міста були центрами націоналізму, але тільки тому, що вони є центрами в принципі не лише національних рухів, а й освіти, банківської системи, комунікацій тощо. Так, там були центральні будівлі організацій і партій, видавництва та редакції, там проходили демонстрації та паради. Водночас міста зазвичай етнічно й культурно гетерогенні, вони є центрами лівого руху та інтернаціоналізму і навіть в епоху націоналізму мають великий антинаціональний потенціал у вигляді чи буржуазного космополітизму, чи національно індиферентного люмпен-пролетаріату.

До того ж вислів «модерністичний (міський)» змішує два відмінні поняття. Модерне не означає міське. Так само, як були середньовічні та ранньомодерні міста, були й модерні села та селяни. Глобальна селянська культура, яка в часовому вимірі простягається щонайменше на тисячоліття, а у просторовому — охоплює чотири з п'яти континентів, є великою мірою оманною — навіть самооманною суспільства, що з'явилося в Західній Європі під впливом Просвітництва та промислової революції. Селяни змінюються; села епохи кріпацтва відрізняються від сіл епохи капіталізму; освіта, кооперація, буржуазна концепція громадянства, які в Центрально-Східній Європі йшли пліч-о-пліч з націоналізмом, створили нове селянство як на рівні репрезентацій, так і на рівні суспільних інституцій та щоденного життя.

Виокремлення селянства в соціальну групу з певними визначеними характеристиками було супутнім продуктом рефлексії над «модерністю» в соціології та антропології. Теорії «модернізації» зробили цей термін особливо популярним. Ці універсальні рецепти переходу від традицій-

ного суспільства до модерного трактували селян як універсальну проблему, що вимагала вирішення. Такий підхід означав, що на селян дивилися як на стадію в історичному розвитку людства від мисливців і збирачів до промислового виробництва.

Соціологічні класифікації довільні, як і будь-які інші. Звісно, людей, які займають подібну нішу щодо засобів виробництва, мають (або не мають) ті самі політичні права й привілеї, займаються подібною працею, живуть у подібних умовах, можна виокремити в певну соціологічну групу. Зазвичай селянами називають тих, що займаються сільським господарством, володіють відносно невеликою ділянкою землі, живуть у невеликих компактних поселеннях, працюють сім'єю, перебувають у подібній правовій і культурній ситуації щодо держави та інших суспільних груп. Це мінімально необхідні ознаки, які знаходимо в усіх випадках, коли суспільні науки окреслювали певну соціальну групу як «селян».

Питання в тому, наскільки таке визначення допомагає нам зрозуміти конкретні історичні ситуації. Вважаю, що природа держави, характер власності на засоби виробництва мають не менш визначальний вплив і можуть фундаментально змінювати «селянське» суспільство. Для ілюстрації візьмімо перехід від феодальних до капіталістичних відносин на селі. Коли Теодор Шанін говорить про селянство як «незручний клас», він має на увазі, що цей клас не вписується до класової системи капіталістичного суспільства чи принаймні до марксистської версії цієї системи. Класичне селянське суспільство і наймана праця є, в принципі, взаємовиключними поняттями (звичайно ж, селяни по змозі працюють за гроші, але їхнє власне господарство ведеться фактично без найманої праці). Селяни при капіталізмі також дуже часто є дрібними власниками землі. Тому їх неможливо приписати ані до класу тих, хто володіє засобами виробництва й експлуатує найманих робітників, ані до найманих робітників, які не володіють нічим, окрім своєї праці. Виходом з цієї ситуації було представити їх як залишок феодалізму, який з часом зникне, розпадеться на невелику групу аграрних капіталістів та масу безземельних сільськогосподарських робітників. Але дійсність заперечила таку інтерпретацію: селяни не поспішали не тільки зникати, а й навіть розшаровуватися у чіткі групи заможних, середніх і бідняків. Принаймні на сході Європи вони «мандрували» з однієї групи до іншої, якщо не упродовж одного життя, то зі зміною поколінь. Сільська громада виявилася дуже живучою, і назовні селяни виступали солідарною масою.

Будь-які соціальні концепції більше говорять не про об'єкт, до якого вони застосовуються, а про тих, хто їх застосовує. Саме капіталізм зробив фігуру «селянина» надзвичайно цікавою і проблематичною та поставив її в центрі проблематики модернізації. У системах поділу праці і простору, базованих на різниці між промисловою найманою і сільською сімейною працею, селяни є стороною «слабшою»,

експлуатованою, підспудним «іншим», позбавленим повноцінної участі в житті суспільства. Ба більше, селянськість стає тропом, яким просякнуті тексти і зображення, що тематично не мають безпосереднього відношення до села і селян.

Селяни — це класичний субалтерн. Як і у випадку з іншими подібними групами, позбавленими власного «голосу», ми мусимо рахуватися з принциповою неможливістю його почути. Найбільше, на що можемо розраховувати, — це відчитання відголосків, лакун та замовчувань. Проте існують й інші селяни — ті, які ходять до школи, передплачують газети і дописують до них, пишуть листи, фотографуються, грають в аматорських виставах, вступають у політичні партії, голосують на виборах. Причому такі селяни існують не тільки в Західній чи Північній Європі. Від початку ХХ століття вони з'являються і на сході Європи.

Я не вважаю, що селяни кардинально відрізняються від інших суспільних груп і вимагають якоїсь особливої методики. Як і всюди, тут можна вивчати тексти (на жаль, у більшості випадків написані не селянами), усні розповіді, предмети матеріальної культури, ландшафт.

Парадоксом ХХ століття є те, що століття, яке бачиться нам кульмінацією «модерності», її політичних, суспільних та естетичних проєктів, у той же час було століттям, коли селяни вилинули й на низку фундаментальних політичних змін. Разом з інтелектуалами вони були визначальною силою у величких і кривавих революціях та національно-визвольних війнах ХХ століття. І хоч у більшості випадків колишні союзники селян після закінчення успішних революцій намагалися знищити цей пережиток феодалізму за допомоги соціалістичної чи капіталістичної модернізації, селянство виявилось надзвичайно живучим. Джеймс Скот прекрасно описав ці трагічні зіткнення між грандіозними проєктами соціальної інженерії «високого модернізму» і селянами. Він вказав на те, що, незважаючи на знання, владу і величезні можливості модерної держави, ці проєкти трансформації сільського господарства у раціональніше, ефективніше і тому набагато продуктивніше завершувалися крахом і призводили до плачевних результатів.

Для Джеймса Скота селяни виступають класичним прикладом носіїв «місцевого знання», яке ґрунтується не на універсальному абстрактному знанні, що його продукує модерна наука, а на практиці, досвіді і знанні місцевих умов. Місцеве знання зневажливо ігнорувалося універсальними ідеологіями та соціальними теоріями, що їх брала на озброєння модерна держава. Це знання, за Скотом, і є тим, чого сучасний світ міг би повчитися у селян.

Як же бути з концепцією капіталізму в сільському господарстві, фермерського і юнкерського шляхів його розвитку, укрупнення як єдиного способу збільшити його продуктивність? У сучасному світі дрібні фермери виступають такою ж жертвою капіталістичного глобального

ринку і так само вразливі до його можливості з легкістю транспортувати продукти, як і селяни. Капіталістичне сільське господарство перебуває в руках великих гравців, які, хоч і мають свої агропідприємства, заробляють саме на експлуатації дрібного виробника, тобто селянина. Селянство залишається експлуатованим класом у капіталістичному суспільстві; і не тому, що селянин працює на капіталіста за плату, а тому, що капіталіст контролює доступ до глобального ринку сільськогосподарської продукції.

В епоху хімічних добрив та механізації ідеї про фізичні межі капіталістичного підприємства у сільському господарстві було забуто. Проте в епоху генномодифікованої продукції і екологічної кризи, коли їжа знову стоїть у центрі уваги тепер уже ситого суспільства, найбагатші країни світу заново відкривають думки ідеологів селянських рухів початку ХХ століття. Прямий доступ на ринок і «справедлива» ціна для тих, хто вирощує і збирає каву, повернення до місцевих продуктів, вирощених місцевими людьми, популярність «органічних» продуктів, м'яса та птиці, вигодуваних не на біо заводах, а на сільських обійстях, — ось лише деякі елементи цього перевідкриття «селянського способу виробництва».

Мало того, селяни самі змінюються і пристосовуються до життя в новому світі. Від початку капіталістичної глобалізації вони були в ньому активним чинником. Згадаймо лише трансатлантичну міграцію галицьких селян наприкінці ХІХ—на початку ХХ століття. Нині, як і впродовж останніх століть, вони поєднують ведення індивідуального сільського господарства з найманою працею на капіталістичному підприємстві. Причому в багатьох випадках це пов'язується з транснаціональною міграцією — добрим прикладом може бути мексикансько-американський кордон. Як і сотні років тому у випадку з селянами, капіталісти привласнюють уже готовий проєкт і не контролюють безпосередньо процес його виробництва.

Наскільки великий потенціал селянського способу виробництва? Чи може він стати альтернативою капіталізму? Як зміниться життя селян із загостренням глобальної екологічної кризи? Відповіді на ці питання належать до царини соціальної фантастики. Цілком можливо, що, відповідаючи на виклик катастрофічної екологічної зміни, суспільство створить для селян абсолютно нові ніші та ролі, які ми поки що не можемо навіть уявити. Оскільки предметна дискусія може відбуватися тільки навколо минулого, то з певністю можемо ствердити лише одне: об'єкт цієї дискусії все ще з нами.

Переклали з англійської **Олена ЛЮБЕНКО**,
з польської **Олеся ЛАЗАРЕНКО**
і з російської **Володимир СКЛОКІН**

Forum**“The Awkward Class” in Modernizing Projects**

For this issue of *Ukraina Moderna* the editors invited the Forum participants to reflect on the Eurasian potential of the concept of “peasant nation” and the connection between the concepts of “national” and “peasant”; to share their reflections on the possibility to define “the peasantry” and the specific features of the history of the peasants; to assess the peasant component in the history of the twentieth century; and to offer their views on the notion of “depeasantification” as a component of modernization.

Practically all the Forum participants accepted the invitation to engage in a vigorous discussion of the proposed topic. *Andrea Graziosi* believes that nationalism was not a purely urban phenomenon, and that the term “peasant nation” has a powerful Eurasian potential. He draws attention to the fact that for many Marxists, particularly Stalin, the question of nationalism was above all a peasant question. In contrast, *Yuriy Prysiazhniuk* considers it incorrect to use the category of “peasant nation,” and sets forth arguments in favor of an “anthropological approach” to the study of the peasantry. *Daniel Beauvois* underlines the importance of harmonizing scholarly terminology on the international level, and vigorously champions the importance of the peasant factor in Ukrainian and world history. At the same, he cautions against excessively one-sided fascination with modernization theories. *Oleksandr Mykhailiuk*, who calls the term “peasant nation” an oxymoron, marshals arguments in favor of a constructivist understanding of nation and modernization. On the basis of Belarusian historical materials, *Siargei Tokts* elucidates the causes of the non-mass nature of the Belarusian national movement, which did not overtake the countryside before the great urbanizing transformations. All the Forum participants concur that the history of the peasantry has many unresolved questions and is therefore a most promising field for further research. *Andriy Zaiarniuk* claims that modern does not mean urban and capitalism is both fascinated and puzzled by the figure of a peasant and places it at the center of the modernization agenda.